

KOSZTYÓ GYULA*

A görögkatolikus Kárpátalján a 20. század második felében

Marosi István: *Katakombaszolgálat Kárpátalján. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a kommunista egyházüldözés időszakában (1944–1989)*. Beregszász – Budapest: Ortutay Elemér Görögkatolikus Központ – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2024, 576 oldal

A kötet szerzője, Marosi István a beregszászi görögkatolikus egyházközség lelkesze, 2018-tól az Ortutay Elemér Görögkatolikus Központ igazgatója. Marosi lelkes, kitartó szervezője a kárpátaljai görögkatolikus egyháztörténeti konferenciáknak, emellett több kötet társszerzője.

Az elkészült könyv külsőre nagyon szépen kivitelezett, igazi minőségi kiadvány. A terjedelmét tekintve monumentális alkotásnak a szerző szerint két fő célja volt. Elsőként, hogy részletesen bemutassa a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1944–1989 közötti üldöztetését, életét az illegálisban, majd legalizációját. Mindezeket vizuálisan is szemléltetni kívánta az érdeklődő olvasónak – és ez a második cél – a Bendász-hagyatékban¹ található részben vagy egyáltalán nem publikált fényképek közreadásával. Ez sikerült is, hisz az 576 oldalas kötet, hatalmas

* A szerző a MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltár levéltárosa és az Erőszakutató Intézet munkatársa. E-mail: kgyuszi21@gmail.com; ORCID: ID 0000-0003-3589-3307.

¹ A Bendász-hagyatékban nevezett irategyüttes az Ortutay Elemér Görögkatolikus Központban található Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár iratanyaga, amely Bendász István tudós görögkatolikus pap gyűjteményének eredményeként jött létre. Bendász István (Borhalom, 1903. augusztus 3. – Beregszász, 1991. május 27.) 1906–1910 között Amerikában élt szüleiével, itt végezte el elemi iskolájának első évét. Hazatérése után Munkácson, Szentmihálykörtvélyesen, Máramarosszigeten és Sárospatakon végezte tanulmányait. A teológiát Ungváron végezte. 1928. február 12-én szentelték pappá Taracújfaluban. Ekkor vette feleségül Bacsiniszky Máriát. 1941-től a felsőveresmarti egyházközség parókusaként szolgált. Amikor 1949-ben betiltották a görögkatolikus egyház működését, nem volt hajlandó a hittagadásra, ezért lágermunkára ítélték. 1955 januárjában szabadult Kazahsztán és Szibéria lágereiből. 1955-ben tért haza, 1956-ban rövid ideig a beregszászi levéltárban dolgozott. Nyugdíjazásáig (1972) éjjeliőr volt Beregszászban. 1990 júliusában az újjáalakult egyházmegye első kanojkjának nevezték ki, 1991-ben hunyt el. Keresztyén Balázs: *Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon*. Budapest–Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, 2001. 29.

mennyiségű, több, mint ezeregyszáz fényképet, rajzot, újságcikket, portrét, vázlatot, térképet, forrásszemelvényt tartalmaz, döntően a már említett Bendász-hagyatékot felhasználva.

Historiográfiai előzmények tekintetében Marosi elismeri, hogy jelentek már meg olyan ukrán szakmunkák, forráskiadványok, amelyek a témához kapcsolódtak. Ezeket nevesíti, jelentőségüket megkerülhetetlennek tartja. Ezzel párhuzamosan fogalmaz meg velük szemben fenntartásokat is, bár vélt kritikájának részleteibe nem avatja be az olvasót, pusztán utal rájuk: „*bevezető tanulmányaik összemosák az Ukrajnában élő két saját jogú görögkatolikus egyház történetét, és bizonyos fogalmakat nem a történelmi korrektségnek megfelelően használtak*” (20. oldal).

A könyv szerkezetét tekintve a szerző nem törekedett újszerű elemzésre, alapvetően a témáról már létező tudást közvetítette, miközben igyekezett azt a lehetőségekhez mérten tovább árnyalni, kiegészíteni az Ortutay Elemér Görögkatolikus Központ Bendász-hagyatékában fennmaradt információkkal, fotókkal. Ez egyszerre előny és hátrány is. Előny, hisz az eddig feltáratlan források felhasználásával lehetőség nyílt arra, hogy a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye történetének kevésbé ismert részleteit tovább árnyalja. Hátrány is, mert a Bendász-hagyatékban található iratok jellege, illetve információtartalmuk minősége, részletessége keretek közzé szorította a szerzőt, miközben determinálta a kötet struktúráját is. E behatárolt keretek közül a szerzőnek érezhetően nem sikerült kilépnie.

Luscsák Nílus püspök és Földváryné Kiss Réka bevezető sorai után a szerző hét fejezeten, harminc alfejezeten (további ötvennégy alponton) keresztül mutatja be a görögkatolikus egyházmegye likvidálásának, illegálitásának és legalizálásának eseményeit. Így a könyv roppant tagolt, néhol már túlságosan is. Van ugyanis olyan alfejezet, amely értekező szövegrészt nem is tartalmaz (*Ifjúsági élet*, 124. oldal), pusztán képeket, és vannak olyan szerkezeti egységek, amelyek mindössze négy-öt mondatból állnak (lásd: 187., 189., 476., 489. oldal). Összevonásukon érdemes lett volna elgondolkodni. Ezzel szemben tény, hogy a szerző ügyelt arra, hogy a tárgyalt időszakok és az ezekről szóló fejezetek terjedelme között a megfelelő arány meglegyen.

A szerző a kötet bevezető részét alapfogalmak tisztázásával, a források bemutatásával kezdi. Egyértelműsíti a katalombaszolgálat kifejezés eredetét, tartalmát, a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye rövid, vázlatos történetét, kiterjedésének történeti alakulását, a Kárpátalja kifejezést. A felhasznált források bemutatásából kiderült, hogy a kötet fő forrásbázisa a Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár, a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державний архів Закарпатської області, továbbiakban DAZO) iratanyaga, amit papcsaládokkal készített interjúkkal egészített ki. A rövid forrásismertetőből az olvasó számára azonban nem derül ki egyértelműen, hogy a szerző a DAZO-ban vagy az Oroszországi Föderáció Állami Levéltárában (Государственный архив Российской Федерации, továbbiakban GARF) a téma számára releváns fondok mekkora részét tárta fel. Utóbbi

esetében ráadásul megjegyzi, hogy a GARF-ban nem is kutatott, hanem „*azokhoz egyelőre csak közvetve, jegyzetek formájában volt lehetőségünk hozzáférni*” (20. oldal). A bevezető fejezetet Gebé Péter és Sztojka Sándor görögkatolikus püspökök életrajzának vázlatos bemutatásával zárja.

A következő fejezetben a szerző szándéka szerint a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye üldözésének szovjet ideológiai hátterét akarta bemutatni. Az egyházmegye felszámolására tett szovjet intézkedések okai, magyarázatai helyett azonban ismét egyháztörténetet olvashatunk. A szerző ezt a szerkezeti részt is a 18. századi, az egyházmegye alapítására vonatkozó események, az egyházmegye időbeli és térbeli kiterjedésének taglalásával kezdi, ami ismétlés. Az egyházmegye eseménytörténetének korszakolt bemutatása során ráadásul komoly aránytalanságok figyelhetők meg. Az egyházmegye alapításával foglalkozó első, rövid bekezdés után a következő szerkezeti egység még ennél is rövidebben már a csehszlovák évek eseményeit érinti, és azonnal rátér a szovjet megszállás időszakára. Látványosan kimaradt az 1938–1944 közötti „magyar időszak” eseményeinek bemutatása, ami több ok miatt is komoly hiba. Egyrészt ebben a formában nincs meg a történeti kontinuitás a csehszlovák évek és a szovjet megszállás között. Annak fényében is érthetetlen, hisz a szerző többször is fontosnak tartja minősíteni a csehszlovák állam és az egyházmegye kapcsolatát („*az államhatalom a vallási felekezetek és nemzeti ségek megosztására törekedett, amit a görögkatolikus egyház anyagi ellehetetlenítésével és az egyházi oktatási rendszer megszüntetésével próbált elérni*” [21. oldal]; „*a két világháború között a csehszlovák állam arra törekedett, hogy a görögkatolikus egyháznak a térség társadalmára gyakorolt hatását megtörje, vagy legalábbis befolyásolja, és vallási túlsúlyát csökkentse*”, [48. oldal]). Ezzel szemben nem tartotta fontosnak, hogy a magyar állam és az egyházmegye 1939–1944 közötti kapcsolatát árnyalja. Így nem tudjuk meg, hogy milyen volt a budapesti politikai, gazdasági elit és a munkácsi görögkatolikus püspökség kapcsolata, milyen belső állapotok jellemezték az egyházmegyét és a vezetését², vagy éppen azt sem, hogy milyen lokális események³ határozták meg a hívek hétköznapjait a szovjet megszállás pillanatában. Ezek ismertetése a történeti hitelesség szempontjából roppant fontos lett volna. Bár a szerző kísérletet tesz arra a *Kárpátalja társadalmi életének szolgálatában* című alfejezetben, hogy a görögkatolikus egyházmegye és a magyar politikai elit együttműködését bemutassa azzal, hogy egy bekezdésben ír a Kárpátaljai Tudományos Társaságról.⁴ Ez azonban ehhez elégtelen. Ez ugyanis csak a roppant kevés, sikeres együttműködés bemutatása, ami félrevezető. Jól látható, hogy a szerzőnek a korszakról alkotott ismeretei felszínesek, pedig jelentek meg

² Hogyan vélekedett az Egyházmegye vezetése az egyházon belül megjelenő magyar és ukrán irányzatokról.

³ A görögkatolikus-görögkeleti konfliktusokra gondolok elsősorban a lokális téren.

⁴ Létrehozásának előzményeiről, okairól, struktúrájáról, gyakorlati működéséről semmit nem tudunk meg.

az utóbbi években olyan szakmunkák, amelyek ideálisan árnyalják azokat a viszonyrendszereket, amelyek a magyar politika, a helyi közigazgatás és a munkácsi görögkatolikus egyházmegye viszonyát meghatározták.⁵ Talán a fejezet struktúráját is érdemes lett volna átgondolni, hisz az olvasó már a harmincadik oldalon jár, a szovjet megszállásról olvas, miközben azt sem tudja, hogy Kárpátalja lakosságának mekkora hányadát adták a görögkatolikus hívek, és ők többségében milyen nemzetiségűek voltak.⁶

A fejezet második részében Marosi rátér a szovjetizálás számbavételére. Dícséretes, hogy a szerző a görögkatolikus egyházmegye ellehetetlenítését, felszámolását, üldözését a terület totális szovjetesítésének kontextusában értelmezi: a „háromnapos munkára” történő elhurcolás, a helyi (magyar) politikai elit eltávolítása, a terület gazdasági és társadalmi szerkezetátalakításának árnyékában. Jól kiválasztott források (például J. Pugo az SZSZKSZ Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa elnökének jelentése Kárpátaljáról, 29. old.) segítségével mutatja be az olvasónak azokat az érveket, amelyekkel a szovjethatalom indokolni igyekezett a munkácsi egyházmegye felszámolásának szükségességét.

A harmadik fejezet a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyét mutatja be az egyházüldözés kezdetén. Az átfedések és gyakori ismétlések elkerülése érdekében talán érdemes lett volna ezt a második fejezettel összevonni. Már csak azért is, mert ez a szerkezeti rész is a 18. századi egyházmegye-alapítással kezdődik – csakúgy, mint a második –, majd sorra veszi a szerző annak térbeli kiterjedését a különböző időszakokban. Zavaró a gondolatmenet követhetősége szempontjából az időbeli ugrádozás: az egyházmegye felállítását (1771) az 1944 őszi szovjet megszállás követi, majd visszatér az 1918-as eseményekhez, aztán ismét 1944 őszével foglalkozik. Mindeközben bemutatja a Sztojka Sándor püspök halálát követő Dudás Miklós apostoli adminisztrátor tevékenységét, amelyet – forrás feltüntetése nélkül – lényegében úgy határoz meg, hogy „*az ő feladata lett az egyházmegye papságának felkészítése a közeledő ateista állammal és kommunista eszmeiséggel való találkozáshoz*” [49. oldal]. Ilyen fontos állítás alátámasztásához a tényeket tartalmazó

⁵ Kosztyó Gyula: Csendőrségi házkutatás egy kárpátaljai görögkatolikus kolostorban. *Betekintő*, 2022/1. 65–85; Kosztyó Gyula: Görögkatolikus-pravoszláv konfliktusok Kárpátalján (1938–1943). *Clio Műhelytanulmányok*, 2021/3. 1–42; Kosztyó Gyula: Görögkatolikus apácák kiutasítása Kárpátaljáról (1939). *Újkor.hu*, 2021. december 29; Kosztyó Gyula: Sztojka Sándor görögkatolikus püspök kontra Latorca Részvénytársaság, avagy vita a kegyúri tartozásról. *Újkor.hu*, 2021. április 30. Régebben megjelent, de releváns ukrán nyelvű szakmunkák: Василь Худанич–Василь Маркус (Ред.): *Український чин Закарпаття. Архівні матеріали і документи. Дослідження. Спомини*. Ужгород: Мистецька Лінія, 2004; Осип Данко: Православна церква на Закарпатті. Василь Маркус–Василь Худанич (Ред.): *Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 рр.* Нью-Йорк–Чикаго–Ужгород: Гражда-Карпати, 1999; Роман Офіцінський: *Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944)*. Київ: Національна Академія Наук України Інститут історії України, 1997.

⁶ A Kárpátalján élő görögkatolikusok számát a szerző a 48. oldalon közli.

források feltüntetése elengedhetetlen lett volna. A hivatkozások helyett a szerző feltételezésekbe bocsátkozik: „ezeket az utasításokat kaphatta meg Dudás Miklós püspök is”, „úgy véljük”, „a szájhagyomány útján”, „erre utalhat” (128–133. oldal). Már csak azért is fontos lenne tisztázni a kontextust, mert Dudás püspök – a feltételezésre okot adó körlevelekben közölt tények szerint – tényleg a háborús körülményekre igyekezett felkészíteni a görögkatolikus papságot, csakhogy a légitámadásokra, a háborús pusztításra, nem pedig arra, hogy mi a teendő a szovjet megszállást kísérő egyházüldözéskor. Ezt követően Marosi az 1945-ös sematizmus alapján bemutatja a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye főbb adatait főesperességek szerint.⁷ E roppant hasznos táblázat mellé jó lett volna egy térképet is beszúrni az egyházmegye korabeli, térbeli kiterjedéséről. A kötet az egyházmegye szakrális és kultikus épületeinek bemutatásával folytatódik, amely fantasztikus képvalogatás segítségével ismertet meg bennünket e fontos épületek külső és belső arculatváltozásaival. Segítségükkel bepillantunk a papnevelő intézetek, a szemináriumok, monostorok, kolostorok, oktatási intézmények, könyvtárak mindennapjaiba. Megismerkedhetünk a papnövendékek, papok és családjaik életének főbb állomásaival, az egyházközségek hitéletével, a búcsújárások és az egyházi ünnepek megélésével. Az itt közreadott fotók óriási vizuális erővel tárják elénk a lüktető, alázatos, mélyen vallásos egyházközségeket. A fejezetet egy nagyon szakszerűen megírt, jól szerkesztett szövegrész zárja, fontos források és fotók közreadásával Romzsa Tódor püspök életéről és papi működéséről.

A következő fejezet tudományos igénnyel, jól strukturált módon, források felhasználásával és azok feltüntetésével elkészült rész, amely talán a legerősebb része a kötetnek. Ebben a szerző nagyon markáns képet ad arról, hogy milyen totális jellege volt a szovjet egyházüldözésnek a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyében. Három alfejezetben és további kilenc kisebb szerkezeti egységben tárgyalja a szerző az 1944–1953 közötti erőszakos eseményeket. A Vörös Hadsereg bevonulásától kezdve lépésről-lépésre tárul elénk a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyére fokozódó szovjet nyomás. Kezdvé a Vörös Hadsereg üdvözlése körül kialakult súrlódásoktól, a görögkatolikus papok megfélemlítését, lejáratását szolgáló házkutatásokon, sajtóhadjáraton keresztül, a letartóztatásokig és kivégzésekig. Aprólékos, minden részletre kiterjedő módon tárul elénk Romzsa Tódor vértanúsága, kivégzésének részletei, amely tragikus módon a görögkeleti egyház patronálásával, támogatásával párhuzamosan zajlott. Marosi a témában megjelent szakirodalom segítségével mutatja be a berendezkedő szovjethatalom vélekedését a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyéről, majd az egyházmegye sanyarú helyzetét Romzsa püspök kivégzésétől az egyház felszámolásáig, egészen az 1950-es években kezdődő enyhülésig. Nagy részletességgel tárja elénk a szerző a Munkácsi

⁷ Módszertani szempontból aggályos, hogy a szerző nem oldja fel a hivatkozásokat, azok feltehetőlegének pontos (levéltári) helyét nem osztja meg az olvasóval.

Görögkatolikus Egyházmegyének a beolvasztását a pravoszláv egyházba, illetve az azt kísérő teljes vagyonelemekbe, valamint a papok, apácák további megfigyelését és letartóztatását, a tulajdonképpeni katakombaszolgálat kezdetét.

Az ötödik fejezetben a szerző a munkácsi egyházmegye papjainak egzisztenciális döntéseivel foglalkozik az egyházüldözés időszakában. A görögkatolikus vallás betiltása ugyanis 416 papot állított választási helyzet elé, akiket döntésük alapján Bendász István öt kategóriába sorolt, amelyet Marosi is átvett: hitvallók (kényszerszolgák vagy börtönre ítélt, vagy vértanú áldozópap), hithűek (elutasították az egyesülést a pravoszláv egyházzal, de nem fogták perbe őket), aposztáták (áttértek a pravoszláv egyházba), szolgálaton kívüliek (felfüggesztették papi tevékenységüket, nyugdíjba vonultak), emigráltak. Bendász adatait Marosi táblázatban összegezte, ez teljesen új, eddig nem ismert számszerűsítés, adatközlés. Eszerint a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 416 papjának 30%-a volt hitvalló (7%-a vértanú), 11%-a hithű, 31%-a áttért a pravoszláviára, míg 8%-a papi szolgálatát felfüggesztette, 20%-a pedig emigrált. A fejezet további részében a szerző mind a hitvalló, mind a hithű papok fényképét közreadja, mellékelve életrajzukat rövid, kivonatolt formában. Ahol lehetőség volt rá, ott az adott személy fényképén kívül családi képeit is közreadta a szerző. Az életrajzok alaposabb elemzése jót tett volna a papi életutak bemutatásának, de ezt talán a terjedelmi korlátok, vagy a Bendász-hagyaték iratainak tartalma már nem tette lehetővé. Ezzel szemben az aposztata, szolgálaton kívüli és emigrált papokról fényképet már nem közöl Marosi, főbb adataikat (születés, papszentelés éve, utolsó szolgálati hely görögkatolikus papként, a pravoszláv egyházzal való egyesülés időpontja) táblázatban rendezve adja közre. Mivel a szerző elemzést nem végzett, így a görögkatolikus papok döntéseiről e kategorizálásán túl semmi konkrétumot nem tudunk meg. Érdekes lett volna tudni, hogy milyen gyakorlati megélhetési problémákkal, fenntartási nehézségekkel, egzisztenciális gondokkal küzdött a mindennapokban egy görögkatolikus pap és családja. Ennek egyéni példákon történő bemutatása egyszerű lett volna, amit talán a Bendász-hagyaték forrásainak korlátozottsága akadályozott meg. Nagyszerű viszont az a térképi ábrázolás, amelyen a szerző a kényszerszolgák hurcolt kárpátjai görögkatolikus papok megoszlását mutatja be a Szovjetunió lágérbirodalmában (348–349. oldal). Szintén nagyon hasznos, hogy a szerző bátran használta a különböző táborokban raboskodó papok levelezéseit, amelyekben a szemtanú hitelességével számoltak be a táborokban uralkodó állapotokról. Dr. Ortutay Elemér és Bendász István lágérlevelein keresztül elénk tárulnak a táborokban raboskodók keserves életkörülményei, fizikai megterhelésük, ezzel párhuzamosan a csapnivaló élelmezési és egészségügyi helyzetük. A sokszor titokban hazacsempészett leveleikből jól érződik az egyházuk iránti aggodalmuk mellett a családjuk, szeretteik iránti vágyódásuk is.

A hatodik fejezetben Marosi a katakombaszolgálat működését mutatja be a Szovjetunió megszűnéséig. E fejezet segítségével meglevenedik a Munkácsi

Görögkatolikus Egyházmegye túlélési stratégiája az illegalitásban: családi, baráti beszélgetéseknek álcázott papképzés, a titkosszolgálatok megfigyelése mellett pap- és püspökszentelések, szentségkiszolgálások. Mint kiderül, e szolgálatot óriási veszély árnyékában végezte a görögkatolikus papság, hisz a szovjethatalom éberren figyelt, és ha szükségesnek látta, azonnal kegyetlenül beavatkozott. Így történt Orosz Péter esetében is, akit 1949-ben tiltottak el papi hivatásának végzésétől. 1953. augusztus 27-én egy rendőr elfogta, és Ilosva irányába kísérve egy útszéli keresztnél egyszerűen tartón lőtte. Az ilosvai rendőrség garázsának betonpadlózata alá rejtették a holttestet, amelyet csak a rendszerváltás után találtak meg.⁸ E különösen tragikus eseményt Marosi nagy részletességgel mutatja be, megrendítő fotókat mellékelve. Ezt követően a szerző áttekintést ad a titokban felszentelt püspökökről, amelyek között Chira Sándor életével bővebben is foglalkozik. A következő szerkezeti egységben már a papképzésről és a papszentelésről olvashatunk. Megismerhetjük, hogy az egyházmegye ingatlanvesztése (szovjet vagyonekobzás) milyen rossz helyzetet teremtett a papképzés tekintetében. Figyelemre méltó, hogy ennek ellenére, valamint a folytonos állami megfigyelés mellett mégis voltak papszentelések, sőt, az illegalitás éveit 48 papot szenteltek fel. E papok tablóját egyébként megtaláljuk a kötetben. A fejezet további részében már a papi szolgálat tartalmával, körülményeivel ismerkedhetünk meg, konkrétan a bujdosó papok működésével. Részletről-részletre tárul elénk az a nyilvánossággal párhuzamosan kiépült titkos egyházszerkezet, amely jól funkcionált, és az információáramoltatás eszköze lett. Ehhez újabb lendületet adott a bujdosó papokhoz csatlakozó – az amnesia miatt – a légerekből fokozatosan hazaérkező papok tevékenysége is. Megdöbbenéssel olvashatjuk, hogy az illegalitás ellenére a görögkatolikus tudat milyen erővel volt jelen a lakosság életében, sőt, az állami funkcionáriusok életében is. Utóbbiak esetében tudunk olyanokról, akik rendszeresen kérték a szentségkiszolgálást. Érdekes, eddig kevésbé ismert oldalára is fény derül a katakombaszolgálatnak. Az illegálisan működő görögkatolikus papok kapcsolatban álltak az aposztata, a pravoszláviára áttérő paptársaikkal, akiknek megmaradt „[...] *a papok jelentős számának görögkatolikus tudata*”. Sajnos a szerző állításának alátámasztásához a forrás megjelölését elmulasztotta, de megismétlődik ez a hiba a fajsúlyos állításoknál is. „*A valóságban azonban az államhatalom tisztában volt azzal, hogy a hívek egy tekintélyes része hitéleti szempontból a római katolikus egyházban talált magának otthon*” – írja Marosi forrás megjelölése nélkül [520. oldal]. A fejezetet a szerző azzal zárja, hogy bemutatja az illegalitásban működő görögkatolikus papok álláspontját, várakozását olyan jelentős diplomáciai eseményekről, mint például az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, az 1968-as prágai tavasz, VI. Pál pápa és I. Athenagorasz konstantinápolyi pátriárka találkozása, vagy éppen a Helsinki zárónyilatkozat elfogadása.

⁸ A holttestet Bilkén temették újra.

Az utolsó fejezetben a szerző átfogó képet ad a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye legalizációjáról, az 1898–1991 közötti időszakról. Itt komoly elemző részt olvashatunk, ami üdvözlendő, és a kötet többi részében is szívesen olvasott volna a recenzens ehhez hasonlókat. A szerző az egyház engedélyezését a geopolitikai keretek magadásával kezdi, majd már megjelent szakmunkák, monográfiák segítségével bemutatja ennek lokális folyamatát. Kissé zavaró, hogy néhol elmarad az árnyalt tényfeltárás, mivel Marosi, bár „felvillant” roppant érdekes részleteket, azonban azok kifejtésére nem vállalkozik. Erre egy példa. „*Már 1984. március 3-án bizottság alakult a Szovjetunióban a katolikus hit védelmében, törekvéseik egyik fő eleme a görögkatolikusok védelme volt*” – írja a szerző az 531. oldalon. Azt azonban nem tudjuk meg, hogy ki, miért és kiből szervezte ezeket a bizottságokat már 1984-ben, illetve az sem derül ki, hogy mit ért az alatt, hogy a céljuk a görögkatolikusok védelme volt. Mindezeket leszámítva ez egy nagyon jól megírt fejezet arról, hogy a görögkatolikus egyház hogyan kezdte el egyre bátrabban újra a működését. Egyre több a nyilvánosan végzett egyházi temetés, egyházi esküvők, különböző szertartások. Majd sor kerül 1989. novemberében az első búcsújárásra Máriapócsra, majd 1990 decemberében az ungvári-ceholnyai templom udvarán megtartott első, nyilvános, szabad karácsony megünneplésére. Nagy részletességgel ismerhetjük meg azoknak a papoknak az életét és tevékenységét, akik az egyház engedélyeztetésében, jogainak visszaállításában, illetve vagyonának visszaszerzésében jeleskedtek. Külön alfejezet foglalkozik a vértanú görögkatolikus papok rehabilitációjának eseményétörténetével.

A kötet nem mentes a módszertani és nyelvtani hibáktól. Sajnálatos, hogy a levéltári dokumentumok nem egységes formátumban kerülnek hivatkozásra. Az egyik lábjegyzetben dicséretes módon feloldásra kerül a forrás, a pontos jelzet után megtalálható ugyanis az irat iktatószáma, a címe és a keltezése. Meglepő módon a következő lábjegyzetben pedig már nem, majd a harmadikban ismét [193. oldalon]. Általánosságban azonban az a jellemző, hogy a szerző nem oldja fel a forrásokat, a szövegbe beszúrt visszaemlékezéseknél pedig nem is adja meg azok fellelhetőségének pontos levéltári, szakirodalmi helyét. Az is gond, hogy a kötet végén elhelyezésre kerülő felhasznált irodalom tételes felsorolásából kimaradt néhány szakmunka azokból, amelyek egyébként a kötetben szerepelnek.⁹ Az itt olvasható levéltári források felsorolásával is több módszertani probléma van. Egyrészt nem egyértelműek a lábjegyzetekben szereplő levéltárak megnevezései. Nem derül ki az olvasó számára, hogy melyik levéltár mozaikszava a CDAVOU (274., 311–312. lábjegyzetek), mert a kötet végén elhelyezett levéltári források felsorolásban ilyen levéltár nem szerepel. Szintén kimaradt e felsorolásból a GARF is. Zavaros az is, hogy a szerző a szövegben a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyei

⁹ Ilyen kötet például Olekszij Korszun–Kosztjó Gyula–Toma Katalin (szerk.): *A kárpátaljai magyar és németek internálása és deportálása 1944 és 1955 között. Levéltári iratok és dokumentumok*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2022.

Hivatali Levéltárát az eredeti ukrán (Архів Управління МГКЄ) mozaikszóval jelöli, miközben a kötet végi listában a Hivatali Levéltár magyar rövidítését adja meg (AU MGCE).¹⁰ Az pedig külön rejtély, hogy miért kerültek olyan levéltárak¹¹ a kötetvégi felsorolásba, amelyeknek iratanyagára a szövegben egyáltalán nem található sem hivatkozás, sem lábjegyzet.

Összességében elmondható, hogy a szerző nem lépett fel a szintetizálás igényével, a kötet több fejezetéből hiányzik az átfogó, értekező elemzés. Mindezek mellett azonban a hatalmas mennyiségű fénykép és szakirodalom segítségével párját ritkító módon mutatja be e sötét, tragikus egyháztörténeti időszak főbb eseményeit. A megszületett kötetre ezek miatt inkább úgy tekinthetünk, mint a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1944–1990 közötti történéseit az eddigi kutatások nyomán bemutató albumra, mintsem átfogó, történeti monográfiára. Utóbbira továbbra is várunk kell.

¹⁰ Lásd például a 229. és 230. lábjegyzeteket.

¹¹ Ciszterci Nővérek Boldogasszony Háza Monostor Levéltára, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Munkácsi Római Katolikus Püspöki Levéltára, Nagy Szent Bazil Rend Levéltára.